

Dusza z ciała wyleciała – inspiracja XV-wieczną pieśnią wykorzystaną w utworze *Lament* Wojciecha Kilara

Angelika Szepiszczak
Muzeum Historii Katowic

Angelika Szepiszczak
Dusza z ciała wyleciała – inspiracja XV-wieczną pieśnią wykorzystaną w utworze *Lament* Wojciecha Kilara

Tematyka śmierci i rozważania dotyczące późniejszego losu duszy zajmują ludzką myśl od tysiącleci. Na przestrzeni wieków wspomniane zagadnienia wielokrotnie stawały się inspiracją do stworzenia utworów literackich, muzycznych oraz plastycznych w sztuce różnych kultur. Jednym z pierwszych nasuwających się skojarzeń będzie zapewne egipska księga umarłych, a także wszelkie utwory skierowane do zmarłych (zaklęcia służące do wywoływania dusz, antologie tanatologiczne, przewodniki dla zmarłych pisane lub malowane na ścianach grobowców)¹. W ikonografii (także polskiej) znajdziemy wiele przedstawień wątku śmierci, między innymi „tańce śmierci”². Przykładami literackimi mogą zaś być czeskie pieśni *O rozdjeleni dusze z tjelem* i *Zpijway splaczem prze žalostnje*³ oraz husycki dialog polemiczno-moralizatorski *Rozmlouvani* oparty na łacińskim tekście *Colloquium inter mortem et magistrum Polycarpum*⁴. Liczne nieszczęścia – głód, zarazy, wojny, dotykające ludzkość żyjącą w epoce średniowiecza – uświadamiały ludziom, że życie jest kruche,

■ 1 W. Bator, *Religia starożytnego Egiptu. Perspektywa religioznawcza*, Kraków 2012, s. 140.

2 K. Wyka, „*Dusza z ciała wyleciała*”, [w:] *Wędrując po tematach*, t. 2: *Puścizna*, Kraków 1971, s. 24.

3 J. Woronczak, „*Skarga umierającego*”. *Najstarsze przekazy i obce wzory*, „Pamiętnik Literacki” 1950, nr 39, s. 163–164.

4 Ibidem, s. 165–166.

a dobra i przyjemności ziemskie nietrwałe. Tematyka śmierci i jej literackie przedstawienia pełniły funkcje moralizujące. W tym czasie powstały w Polsce na przykład *De morte prologus* i *Skarga umierającego*⁵.

Dusza z ciała wyleciała to pieśń zachowana w zapisie XV-wiecznego dzieła wierszowanego pt. *Skarga umierającego*⁶. Pochodzenie obu wymienionych utworów było różnie interpretowane. Aleksander Brückner wskazuje, że *Skarga*... jest dziełem wzorowanym na pieśniach łacińskich⁷. Stanisław Dobrzycki uważa zaś, że *Dusza z ciała wyleciała* jest przekładem czeskiej pieśni *O rozdzieleni dusze z tjelem*, ponieważ oba te utwory charakteryzuje ten sam układ formalny i podobieństwo treści. Jednocześnie Dobrzycki twierdzi, że pieśń *Dusza z ciała wyleciała* była odrębnym utworem, dodanym do *Skargi umierającego* w późniejszym czasie przez wzgląd na podobieństwo formy⁸. Zachowana w ten sposób wersja weszła do kanonu literatury polskiej. Stanisław Kossowski również zwraca uwagę na nawiązania dzieła do czeskiej literatury, uważa jednak, że *Skarga*... nie jest przekładem, tylko wynikiem naśladowania czeskiego pierwowzoru⁹. W artykule „*Skarga umierającego*”. *Najstarsze przekazy i obce wzory* z kolei Jerzy Woronczak stwierdza, że pieśń *Dusza z ciała wyleciała*, pojawiająca się w ludowej tradycji Polski i Moraw, jest „pierwszym może, choć niedokładnym zapisem pieśni ludowej”¹⁰. Teresa Michałowska w tekście „*Dusza z ciała wyleciała*”. *Próba interpretacji* analizuje manuskrypt *Skargi umierającego*¹¹. Jego wrocławski zapis nawiązuje do pieśni zwrotkowej zawartej w nieistniejącym już zapisie płockim, który z kolei był spolszczeniem czeskiego utworu. Warto w tym miejscu wspomnieć, że pod koniec XX wieku Wiesław Wydra odnalazł jeszcze jedną kopię utworu – w rękopisie nr 20/R Biblioteki Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie¹². Kopistą, który zapisał *Skargę umierającego* (rękopis wrocławski) w formie dialogowanej, był nieznaną duchowny związany z katedrą wrocławską. Pochodził on prawdopodobnie z pogranicza śląsko-morawskiego, na co wskazują zawarte w tekście dialektyczne naleciałości¹³. Jerzy Woronczak przypuszczał, że był nim Jan Rodzina, penitencjarz i kaznodzieja

■ 5 Ibidem, s. 151.

6 T. Michałowska, „*Dusza z ciała wyleciała*”. *Próba interpretacji*, „Pamiętnik Literacki” 1989, nr 80/2, s. 3. Rękopis znajduje się w zbiorach Biblioteki Kapitulnej we Wrocławiu pod sygnaturą 2, k. 12–12v (niestety, ze względu na trwające prace modernizacyjne w bibliotece nie ma aktualnie możliwości jego zobaczenia).

7 J. Woronczak, „*Skarga umierającego*”..., s. 152.

8 Ibidem, s. 152.

9 Ibidem, s. 154.

10 Ibidem, s. 161.

11 T. Michałowska, „*Dusza z ciała wyleciała*”..., s. 3–26.

12 G. Trościński, „*Skarga umierającego*” w bernardyńskim rękopisie Biblioteki Diecezjalnej w Sandomierzu, „Pamiętnik Literacki” 2011, z. 4, s. 151.

13 T. Michałowska, „*Dusza z ciała wyleciała*”..., s. 14.

katedry wrocławskiej rodem z południa Górnego Śląsku, a dokładniej z diecezji ołomunieckiej¹⁴. Teresa Michałowska próbuje podważyć twierdzenia Woroncza. Uważa, że ewentualny pierwowzór *Skargi...* (w tym pieśni *Dusza z ciała wyleciała*) jest nieznanym. Autorka dopatruje się genezy dzieła w twórczości kościelnej: „Skryptor był z pewnością duchownym. Ułożenie scenariusza widowiska pogrzebowego przeznaczonego dla wiernych wiązało się w jakimś stopniu z jego powinnościami duszpasterskimi”¹⁵. Michałowska zaprzecza, żeby dzieło miało być pierwszym zapisem pieśni ludowej: „Geneza literacka utworu jest »uczona«”¹⁶. Jego forma wynika ze specyfiki twórczości kościelnej.

Pieśń *Dusza z ciała wyleciała* stanowiła końcowy fragment tego dialogowanego widowiska pogrzebowego, które częstokroć było wykonywane podczas pośmiertnych obrzędów. Na formę utworu scenicznego wskazują kwestie dialogowe zawarte w tekście oraz didaskalia, które zostały dodane przez skrybę¹⁷.

Tabela 1. Porównanie zapisów *Skargi umierającego* – zawierającego didaskalia i oczyszczonego

Tekst zawierający didaskalia	Tekst oczyszczony z didaskaliów
<p><i>Dusza z ciała wyleciała, Na zielone łące stała. Stawszym silno, barzo rzewno zapłakała. K nie przyszedł Święty Piotr a rzeknący: Czemu, duszo, rzewno płaczesz? Ona rzekła: Nie wola mi rzewno płakać, A ja nie wiem, kam się podzieć. Rzekł Święty Piotr je: Podzi, duszo moje miła! Powiedę cie do rejskiego, Do królestwe niebieskiego</i>¹⁸.</p>	<p><i>Dusza z ciała wyleciała, Na zielone łące stała. Stawszym silno, barzo rzewno zapłakała. Czemu, duszo, rzewno płaczesz? Nie wola mi rzewno płakać, A ja nie wiem, kam się podzieć. Podzi, duszo moje miła! Powiedę cie do rejskiego, Do królestwe niebieskiego</i>¹⁹.</p>

Zróżdło: T. Michałowska, „Dusza z ciała wyleciała”. *Próba interpretacji*, „Pamiętnik Literacki” 1989, nr 80/2, s. 4–5

- 14 G. Trościński, „Skarga umierającego”..., s. 152.
- 15 T. Michałowska, „Dusza z ciała wyleciała”..., s. 25.
- 16 Ibidem, s. 25.
- 17 Ibidem, s. 5.
- 18 Ibidem, s. 4.
- 19 Ibidem, s. 5.

W wersji bez didaskaliów tekst pieśni składa się z trzech trzywersowych zwrotek, pisanych ośmioletkowncem. Wyjątek stanowi trzeci wers, w którym do pierwowzoru prawdopodobnie dodano słowa „silno, barzo”. Dzięki temu w trzecim wersie mamy aż trzynaście zgłosek. Prawdopodobnie skryba, przepisując tekst, chciał podkreślić intensywność żalu duszy²⁰. Tekst pisany ośmioletkowncem:

Dusza z ciała wyleciała,
Na zielone łące stała.
Stawszym rzewno zapłakała.
Czemu, duszo, rzewno płaczesz?
Nie wola mi rzewno płakać,
A ja nie wiem, kam się podzieć.
Podzi, duszo moje miła!
Powiedę cie do rejskiego,
Do królestwa niebieskiego²¹.

Omawiana pieśń opowiada o losie duszy, która udała się na zieloną łąkę, stanowiącą według Aleksandra Brücknera przestrzeń, gdzie znajdowały się po śmierci niektóre dusze²². Z wyobrażeń plemion słowiańskich wiemy, że to miejsce nie jest ulokowane „gdzieś w okolicy pośmiertnej”, ale „tutaj, na ziemi”²³. Zaś według *Wizji Drikthelma* to obszar będący blisko raj, w którym przebywają dusze ludzi sprawiedliwych, jednak nie tak doskonałych, aby od razu po śmierci dostąpić raj. Przestrzeń ta była pokryta kwiatami łąką²⁴. W *Dialogach św. Grzegorza* również pojawia się zielona łąka, przyozdobiona pięknie pachnącymi kwiatami. Według tej wizji znajdują się tam także ludzie ubrani w białe szaty oraz ich mieszkania, w których „się podziewają”²⁵. Po wyjściu z ciała dusza płacze żałością nad swoją nieznaną przyszłością. O powód płaczu pyta ją św. Piotr²⁶. Dusza wyjaśnia, że nie wie, co ze sobą począć. Św. Piotr proponuje, aby podążyła za nim do królestwa niebieskiego – nieba. Jest to moment, w którym dusza dostępuje wiecznego szczęścia. Prawdopodobnie pieśń *Dusza z ciała wyleciała* weszła do repertuaru ludowego dopiero w momencie spopularyzowania jej przez widowiska pogrzebowe²⁷.

■ 20 Ibidem, s. 4–5.

21 Ibidem, s. 5.

22 A. Brückner, *Literatura religijna w Polsce średniowiecznej*, t. 1: *Kazania i pieśni: szkice literackie i obyczajowe*, Warszawa 1902, s. 225; K. Wyka, „*Dusza z ciała wyleciała*”..., s. 10.

23 Ibidem, s. 14.

24 T. Michałowska, „*Dusza z ciała wyleciała*”..., s. 16.

25 Ibidem, s. 17.

26 Wg didaskaliów.

27 T. Michałowska, „*Dusza z ciała wyleciała*”..., s. 25.

Kolejnym przykładem wskazującym na czerpanie inspiracji z omawianej XV-wiecznej pieśni jest utwór *Ach, mój smutku*, który znaleźć można w folklorze górnośląskim. Zapisany w trakcie badań terenowych, został opublikowany przez Adolfa Dygacza w 1987 roku w zbiorze pt. *Pieśni ludowe miasta Katowic*²⁸. Utwór składa się z pięciu zwrotek i nawiązuje zarówno do fragmentów *Skargi umierającego* – w dwóch pierwszych, jak i do treści *Dusza z ciała wyleciała* – w trzech pozostałych. Tekst pieśni różni się od średniowiecznego utworu, nie ma w nim bowiem naleciałości morawskich²⁹. Praktyka ludowa dodała kilka zwrotów niewystępujących w tekście źródłowym: między innymi „moje ciało tak działało, że o duszę nic nie dbało” oraz kilka zmieniła – na przykład: dusza na zielonej łące nie „stanęła”, lecz „siadła”³⁰.

Ryc. 1. Zapis pieśni *Ach, mój smutku*

Źródło: A. Dygacz, *Pieśni ludowe miasta Katowic. Źródła i dokumentacja*, Katowice 1987, s. 87

Ludowe pieśni dotyczące losów duszy po śmierci, inspirowane utworem *Dusza z ciała wyleciała*, pojawiały się w XIX wieku także w innych regionach Polski, na przykład w powiatach krasnostawskim, lubelskim, kieleckim czy na Podlasiu³¹.

Analogiczne motywy odnaleźć można także w twórczości profesjonalnej. Jednym z wybitnych polskich kompozytorów klasycznej muzyki współczesnej, którzy podjęli temat losu duszy po śmierci człowieka, był Wojciech Kilar. *Lament* powstał w 2003 roku i jest zaliczany do narodo-wo-religijnego nurtu jego twórczości³². Inspiracją dla Kilara mogła stać się wersja wrocławska *Skargi umarłego* (na co wskazuje zapis autora w party-

■ 28 A. Dygacz, *Pieśni ludowe miasta Katowic. Źródła i dokumentacja*, Katowice 1987, s. 38.

29 T. Michałowska, „*Dusza z ciała wyleciała*”..., s. 1.

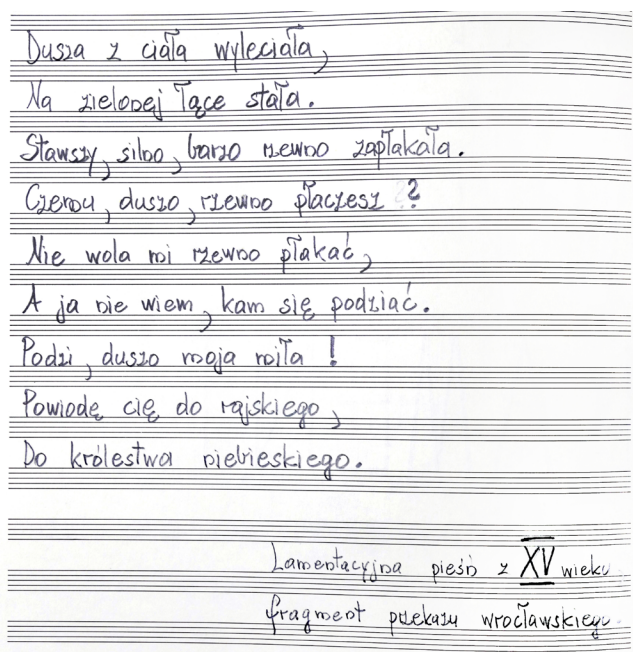
30 A. Dygacz, *Pieśni ludowe miasta Katowic*..., s. 38.

31 T. Michałowska, „*Dusza z ciała wyleciała*”..., s. 21.

32 E. Nidecka, *Twórczość religijna Wojciecha Kilara – kontemplacja i spełnienie*, „Liturgia Sacra. Liturgia – Musica – Ars” 2015, nr 21/1(45), s. 162.

turze: „lamentacyjna pieśń z XV wieku, fragment przekazu wrocławskiego”)³³ lub – jak podają inne źródła – *Piosenka umarłego* autorstwa Juliana Tuwima³⁴. W utworze *Lament* kompozytor wykorzystał następujący tekst:

Dusza z ciała wyleciała,
Na zielonej łące stała.
Stawszy, silna, bardzo rzewno zapłakała.
Czemu, duszo, rzewno płaczesz?
Nie wola mi rzewno płakać,
A ja nie wiem, kam się podziąć.
Podzi, duszo moja miła!
Powiodę Cię do rajskiego,
Do królestwa niebieskiego³⁵.

Ryc. 2. Fragment rękopisu utworu *Lament* Wojciecha Kilara

Źródło: zbiory Muzeum Historii Katowic

Lament został skomponowany na chór mieszany *a cappella*, czyli bez towarzyszenia instrumentów. W jego przebiegu pojawia się od czterech do ośmiu głosów (sopran I, sopran II, alt I, alt II, tenor I, tenor II, bas I,

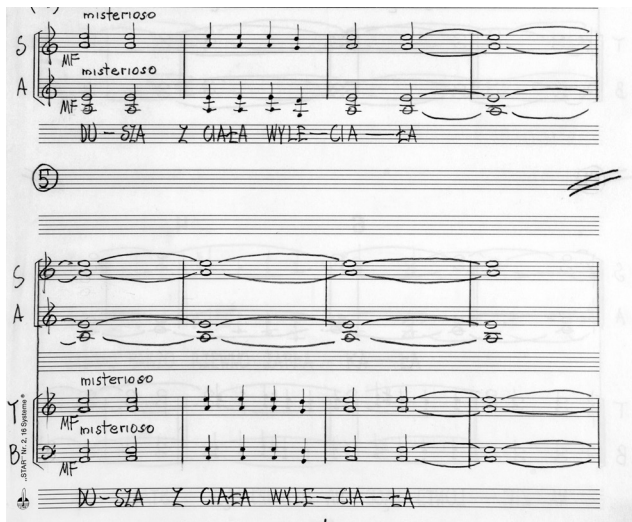
■ 33 Zbiory Muzeum Historii Katowic [dalej: MHK], W. Kilar, *Lament*, Katowice 2003 [rkps], s. 3, sygn. MHK/H/K/283.

34 *Lament na chór mieszany a cappella*, [@:] www.ninateka.pl/kolekcje/kilar/audio/lament-na-chor-mieszany-a-cappella, dostęp: 13.11.2020.

35 MHK, W. Kilar, *Lament...*, s. 2.

bas II). Utwór wyróżnia prostota, autor zrezygnował z charakterystycznych dla swojej twórczości sonorystycznych brzmień³⁶ na rzecz skromnych układow nawiązujących między innymi do tradycji chorału gregoriańskiego³⁷ oraz zróżnicowanych środków harmonicznyc³⁸. Tekst pełni w *Lamencie* rolę pierwszoplanową, zaś warstwa muzyczna go eksponuje. Na początku utworu Wojciech Kilar wykorzystał temat ze środkowego chorału swojej wcześniejszej kompozycji – *Choralvorspiel*³⁹.

Kompozytor wyróżnił w utworze trzy części składowe. Ogniwo pierwsze (takty 1–66) cechuje spokojny charakter, określony przez kompozytora *misterioso*, czyli tajemniczo. W tym fragmencie występują współbrzmienia kwart czystych, tercji i trytonów⁴⁰. Utwór rozpoczynają głosy żeńskie (soprany i alt), wprowadzając w czterogłosie część tematu słowami „dusza z ciała wyleciała”. Motyw powtarzają głosy męskie (tenory, basy), a towarzyszą im głosy żeńskie. Następnie soprany i alt wprowadzają drugą część tematu przy słowach „na zielonej łące stała” przy wtórze tenorów i basów, by później znów się zamienić. Taki dialog głosów trwa do taktu 34. W taktach 35–66 pojawia się podsumowanie powyższego fragmentu oraz tekst „dusza z ciała wyleciała, na zielonej łące stała”. Wykonuje go sześć brzmących jednocześnie głosów: sopran, alt, tenory (I i II) i basy (I i II).

Ryc. 3. Fragment rękopisu partytury utworu *Lament* Wojciecha Kilara, t. 1–8

Źródło: zbiory Muzeum Historii Katowic

■ 36 Podstawowym elementem struktury dzieła wykorzystującego technikę sonorystyczną jest jego wartość brzmieniowa.

37 E. Nidecka, *Twórczość religijna...*, s. 162.

38 L. Polony, *Kilar. Żywot i modlitwa*, Kraków 2005, s. 173.

39 Ibidem, s. 173.

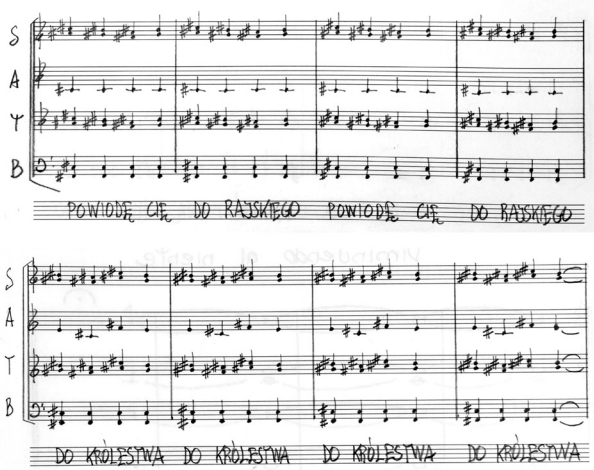
40 Ibidem, s. 173.

Drugą część *Lamentu* stanowią takty 67–95, które oznaczone są *piu lento*, co znaczy jeszcze wolniej (niż *misterioso*). Najpierw pojawia się krótki fragment polifoniczny (takty 67–79), w którym imitowany jest temat przeprowadzany kolejno w basie, tenorze, alcie oraz sopranie. W tekście pojawia się pytanie św. Piotra: „Czemu, duszo, rzewno płaczesz?”, a następnie – od taktu 80 – skarga duszy „Nie woła mi rzewno płakać, a ja nie wiem, kam się podziąć”. Ośmiogłosową odpowiedź nacechowaną tajemniczością – *molto misterioso* – kończy pauza generalna.

Ryc. 4–5. Fragmenty rękopisu partytury utworu *Lament* Wojciecha Kilara, t. 67–79
Źródło: zbiory Muzeum Historii Katowic

Ostatni fragment *Lamentu* (takty 96–129) ma radosny i jednocześnie spokojny charakter – *un poco meno misterioso e piu sereno*, co znaczy, że tajemniczość, kontemplacyjność ma zostać stopniowo zastąpiona pogodnością. Głosy męskie – tenory (I i II) oraz basy (I i II) – śpiewając w cztero-głosie, wprowadzają słowa „podzi, duszo moja miła”. Przy powtórzeniu wspomnianego motywu dołączają się pierwsze alty, w kolejnej repetycji drugie alty, następnie – analogicznie po sobie – soprany (I i II). Tekst zostaje powtórzony jeszcze trzy razy w każdym głosie. Warto zwrócić uwagę na zapisane przez kompozytora oznaczenia dynamiczne: fragment rozpoczyna się dynamiką *mezzo forte* (takt 96), po czym następuje stopniowa kulminacja (*poco a poco crescendo*) do rozwiązania *forte* (takt 119). Słowa św. Piotra „powiodę cię do rajskiego, do królestwa niebieskiego” są powtarzane kilkakrotnie w taktach 130–145 przez siedem głosów. W takcie 146 dołącza drugi alt i taki układ głosów poprowadzony jest do końca utworu. W taktach 174–181 następuje ostatnie powtórzenie przez wszystkie głosy słów „do królestwa niebieskiego”, co symbolizuje przejście duszy do raj.

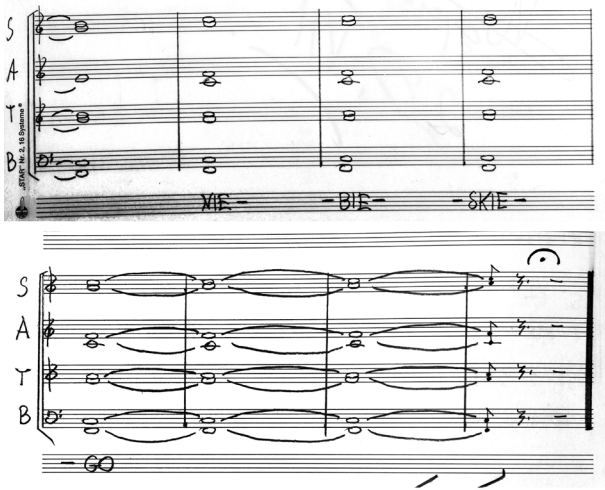

Ryc. 6. Fragment rękopisu partytury utworu *Lament* Wojciecha Kilara, t. 166–173
 Źródło: zbiory Muzeum Historii Katowic

Lament jest utworem wyjątkowym, przez Wojciecha Kilara uznawany był za jedną z najlepszych jego kompozycji⁴¹. Dzieło zostało zadedykowane Filharmonii Narodowej z okazji jubileuszu jej pięćdziesięciolecia. Praykonanie odbyło się 7 listopada 2003 roku w Warszawie. Utwór wykonał chór Filharmonii Narodowej pod dyrekcją Henryka Wojnarowskiego. W 2005 roku został wydany na płycie „Camerata Silesia” *Sings Kilar* Zespołu Śpiewaków Miasta Katowice „Camerata Silesia” pod dyrekcją

■ 41 *Lament na chór mieszany a cappella*, [@:] <http://wojciechkilar.pl/wokalne>, dostęp: 13.10.2020.

Anny Szostak. Rękopis partytury utworu *Lament* Wojciecha Kilara znajduje się w Muzeum Historii Katowic.

Ryc. 7. Fragment rękopisu partytury utworu *Lament* Wojciecha Kilara, t. 174–181
Źródło: zbiory Muzeum Historii Katowic

Summary

Soul Flew Out of the Body – Inspiration by the 15th Century Song Used in *Lament* by Wojciech Kilar

The subject of death and reflections on the subsequent fate of the human soul have repeatedly inspired the creation of literary, musical and artistic works over the centuries. This motif was also used in Polish musical folklore. An example can be the songs: the medieval song *Dusza z ciała wyleciała* (Eng. *Soul Flew Out of the Body*) and a song from the second half of the 20th century *Ach, mój smutku* (Eng. *Ah, my sorrow*).

One of the outstanding Polish composers of classical contemporary music who took up the subject of the fate of the soul after human death was Wojciech Kilar. *Lament* was written in 2003, in the last phase of the composer's work, widely known as the national-religious trend. The *Lament* was composed for a mixed a cappella choir. The composition is distinguished by simplicity, the author abandoned the sonoristic sounds characteristic of his work in favor of modest arrangements referring, among others, to the tradition of Gregorian chant.

Keywords: Wojciech Kilar, choral music, theme of the death